

Луценко Ю. Соціально-психологічний супровід дітей, схильних до вчинення правопорушень. Робота фахівців психологічної служби в умовах закладу соціальної реабілітації. *Соціальний педагог*. 2009. № 8 (32). С.10-14.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ,
СХИЛЬНИХ ДО ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ
РОБОТА ФАХІВЦІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ СОЦІАЛЬНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ**

Юрій ЛУЦЕНКО, науковий співробітник УНМЦ практичної психології і соціальної роботи МОН, АПН України, виконавчий директор Всеукраїнської фундації «Захист прав дітей», м. Київ

*Не слід вирішувати за дитину, що робити,
необхідно просто підвести її до свого рішення,
лише у такий спосіб вона зможе
взяти відповідальність за свої дії.
З виступу юриста виправної
установи для неповнолітніх
Тейлінгерейнд
Королівства Нідерланди*

Розбудова системи українського судочинства загалом, системи виконання кримінальних покарань, системи надання соціально-психологічних послуг покликана якнайповніше врахувати процедури захисту прав окремих вразливих категорій населення, особливо дітей. У преамбулі Декларації з прав дитини 1959 року поставлено завдання реалізувати обов'язок людства – дати дитині найкраще, що воно має, задля забезпечення дітям щасливого дитинства і використання лише на їхнє благо і благо всього суспільства гарантованих кожній особистості прав і свобод людини.

На 27-й спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Декларацію і план дій «Світ придатний для життя дітей», в якій вказується на необхідність створення системи здійснення правосуддя, спеціально призначеної для дітей, з метою найповнішого захисту їхніх прав і свобод. Однією з умов реалізації вказаної програми є залучення спеціально підготовленого персоналу, який сприяв би реінтеграції неповнолітніх правопорушників у життя суспільства. Такий персонал, окрім відповідного законодавчого забезпечення, становить основу системи ювенальної юстиції,

котра покликана забезпечити особливий підхід у ставленні до неповнолітніх, котрі опинилися у конфлікті із законом, відмінний від «дорослого» правосуддя.

У боротьбі зі злочинністю неповнолітніх загальнопревентивну роль відіграють місця позбавлення волі (виховні колонії) та спеціальні виховні заклади (школи й училища соціальної реабілітації), що виконують завдання примусового перевиховання правопорушників.

Незважаючи на незначне зменшення показників підліткової злочинності в Україні, суспільство глибоко занепокоєне станом правопорушень і злочинності серед неповнолітніх та якісними його змінами.

Характерною особливістю останніх років є зміна структури злочинності неповнолітніх у бік корисливих та насильницьких діянь. У структурі підліткової злочинності понад дві третини складають тяжкі й особливо тяжкі злочини. З року в рік підліткова злочинність молодшає. Насторожують факти скоєння правопорушень і злочинів різного ступеня тяжкості у віці 7-10 років, особливої гостроти набуває проблема вчинення злочинів дітьми у віці з 11 до 14 років, адже кожний третій підліток вчинив злочин саме у цьому віці.

Усе частіше підлітки скоюють злочини, які раніше скоювали тільки дорослі (крадіжки, шахрайство, торгівля наркотичними засобами, замах на життя та здоров'я громадян, сутенерство тощо). Велике занепокоєння викликає організований характер дитячої злочинності; підпорядкування кримінальних підліткових груп дорослим рецидивістам та різноманітним організованим структурам.

Отже, для успішної боротьби з правопорушеннями у дитячому та підлітковому середовищі необхідна грамотна, послідовна робота щодо запобігання та корекції відхилень у поведінці дітей, глибокий аналіз причин і обставин, що зумовлюють та спричиняють правопорушення.

Серед загальних заходів профілактики підліткової злочинності важливе місце відведено закладам соціальної реабілітації.

У підпорядкуванні Міністерства освіти і науки України для неповнолітніх правопорушників віком від 11 до 14 років функціонує 11 загальноосвітніх шкіл

соціальної реабілітації, в яких утримується 270 вихованців. Для неповнолітніх, котрі скоїли злочин, віком від 14 до 18 років працюють 3 професійні училища соціальної реабілітації (2 – для хлопчиків, 1 – для дівчаток), де утримуються 240 вихованців.

Хоча в кожному навчальному закладі знайдуться діти, котрі перебувають на внутрішньокільному профілактичному обліку або на обліку в кримінальній міліції у справах дітей, до суб'єктів ювенальної юстиції віднесено лише педагогічних працівників, котрі працюють із дітьми-правопорушниками в умовах закладів соціальної реабілітації системи освіти. До останнього часу основним завданням діяльності вказаних закладів було утримання дитини й організація відповідного навчального процесу. Однак виконання вказаних функцій не задовольняє сучасних потреб як власне дитини, так і суспільства, котре часто не готове прийняти дитину після відбування покарання або утримання в закладі. Формування оновленого бачення дозволило ініціативній групі у складі представників МОН України, УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, представників судової гілки влади, провідних науковців започаткувати навчання персоналу з метою підвищення професійної компетентності педагогічних працівників закладів соціальної реабілітації.

Головний акцент було зроблено на ознайомленні педагогічних працівників з міжнародним і національним законодавством у галузі захисту прав і свобод дитини, кращою європейською практикою утримання, організації психолого-педагогічної і корекційної роботи з дітьми-правопорушниками, національними досягненнями щодо імплементації елементів ювенального правосуддя у діяльність відповідних спеціалістів.

Практика соціального і психолого-педагогічного супроводу дітей у контакті/конфлікті із законом вказує на існування ряду «ризиків», недоліків, котрі впливають як на ефективність діяльності окремих відомств, так і на загальнодержавну політику щодо профілактики і превенції дитячої злочинності.

Найбільш значущі тенденції в галузі міжнародного права:

- кількість держав, що приймають внутрішні законодавчі акти, котрі регулюють діяльність суб'єктів системи ювенальної юстиції, постійно зростає;
- основна діяльність вказаних суб'єктів спрямована не на реагування на скоєні злочини, а на організацію ефективної превентивної і профілактичної роботи у громаді;
- долучення представників громади (місцевості) до проблем злочинності неповнолітніх набуває особливого значення;
- жертви правопорушень і злочинів отримують порівняно з попередніми роками більше прав, однак і на сьогодні цього недостатньо, оскільки у фокусі карного правосуддя залишається сам факт злочину і правопорушник;
- ювенальна юстиція ґрунтується на принципі індивідуалізації, який передбачає вивчення у кожному випадку суб'єктивної ситуації «клієнтів», вибору адекватної міри впливу на правопорушника та залучення його до корекційних і відновлювальних програм;
- подолання кризи зростання злочинності серед неповнолітніх, що склалася у світі, можливе лише за умови пошуку дієвого інструментарію впливу на свідомість і поведінку неповнолітнього. Одним з таких інструментів є метод «Що працює?» , винайдений і апробований у Нідерландах. Даний метод орієнтований не на правопорушення/злочин, а на власне правопорушника, його мотиви і поведінку;
- під час організації превентивної і профілактичної роботи часто нехтують прикладними проблемами – розвиток у дітей емпатії (уміння співпереживати, співчувати іншому) та здатності навчатися на власних помилках. Вказане відображається і на показнику кількості скоєних повторних злочинів (у Нідерландах до 65 % неповнолітніх повторно потрапляють в установу відбuvання покарань);
- одним з основних елементів ювенальної юстиції є використання програм відновного правосуддя, зокрема процедури примирення між потерпілим і правопорушником – медіації. Медіацію проводить посередник-

медіатор, який діє за певним алгоритмом. Результатом проведення медіації є визнання правопорушником факту злочину і прийняття відповідальності за нівелювання його наслідків. За результатами також підписується угода про примирення сторін. Ювенальні психологи зауважують на важливості елементу прощення як запобіжного фактору щодо повторення злочину.

Програми відновного правосуддя дають змогу:

- консолідувати окремих представників громади, сімей;
- самотійно без залучення представників держави вирішити окремі питання і проблеми;
- висвітлити актуальні питання суспільного буття, створити безпечні і комфортні умови у громаді;
- навчити дітей способів розв'язання конфліктів та дій щодо проведення медіаційних програм.

Існує низка ключових проблем, котрі потребують розв'язання задля створення ефективної моделі роботи з неповнолітніми правопорушниками:

- основоположним документом системи ювенального правосуддя визнано Конвенцію ООН із прав дітей. Однак статті, з яких складається документ, стосуються діяльності різних міністерств і відомств, а тому моніторити стан їхнього виконання досить проблематично, крім того окремі статті є досить загальними;
- аналітики у галузі міжнародного дитячого права говорять про брак кількісних статистичних даних щодо забезпечення або порушення певних прав і свобод дітей (вказаний пункт не властивий діяльності міністерств і відомств країн пострадянського простору, оскільки з кількісними показниками і досі вимірюється ефективність діяльності конкретних структур);
- у країнах із відсутністю спеціалізованої судової структури щодо розгляду справ дітей запровадження окремих елементів ювенальної юстиції наражається на опір, який частково пов'язаний із суспільними стереотипами щодо призначення покарання, частково з підміною реальної суті системи ювенального правосуддя – адекватності вироку і покарання з метою

перевиховання і виправлення неповнолітнього – ідеєю гуманного і некарального підходу.

Розбудова системи ювенального правосуддя в Україні наражається на низку проблем, більшість з яких пов'язана з долученням єдиної системи до теперішніх функцій окремих міністерств і відомств. Колізії законодавства, збіг функцій, заформалізованість процедур щодо дитини, перекладання провини за ситуацію з дитячою злочинністю з відомства на відомство – ось неповний перелік перепон на шляху до забезпечення прав і свобод дитини в системі ювенального правосуддя.

Заклади соціальної реабілітації в системі ювенальної юстиції займають одне з центральних місць, оскільки виконують функцію форпосту – не лише працюють із дітьми, котрі скоїли злочини і не досягли віку кримінальної відповідальності, а й забезпечують превенцію скоєнню злочинів, у випадку роботи з дитиною з девіантними виявами у поведінці. Перспектива функціонування закладів полягає як у розширенні контингенту дітей-утриманців (ідеться про різні категорії девіантників, дітей з агресивною, аутоагресивною, інтровертованою поведінкою, дітей із різними відхиленнями у розумовому розвитку), так і у запровадженні нових моделей діяльності – створення денних/нічних центрів утримання дітей, розробка та впровадження профільних корекційних програм та ін.

Школи й училища соціальної реабілітації системи освіти становлять окрему групу закладів не лише за своїм статусом, а й за особливостями організації їхнього функціонування через специфіку вихованців, котрі в них утримуються. За таких умов психологічна служба закладу соціальної реабілітації несе додатково навантаження щодо забезпечення освітньо-виховного процесу загалом, діяльності педагогічного колективу, виконання управлінської функції адміністрацією, та, найголовніше, забезпечення соціально-психологічного супроводу вихованців.

До працівників психологічної служби відносять *практичного психолога і соціального педагога*, функції яких є досить відмінними, однак у комплексі

сприяють створенню сприятливого середовища для розвитку дитини. Ми виходимо з припущення про те, що перебування дитини у закладі соціальної реабілітації має бути не пасивним «відбуванням» терміну, визначеного вироком суду, а періодом активних динамічних позитивних змін у особистості дитини, її поведінці, котрі досягаються завдяки індивідуально обраним формам і видам методів корекційно-психологічного впливу.

Незважаючи на численну армію працівників психологічної служби (їхня кількість становить близько 16 тисяч осіб), схем або алгоритмів діяльності існує досить обмежена кількість. Вивчаючи світові тенденції розвитку освіти, експерти говорять про перехід від кількісного показника до якісного, від системи функцій до системи послуг. Це стосується і моделей діяльності практичного психолога, соціального педагога в умовах закладу соціальної реабілітації. Майбутні моделі або стратегії діяльності спеціалістів психологічної служби мають ґрунтуватися на вивченні ситуації, в якій перебувала дитина до скоєння злочину, причин і мотивів протиправної поведінки. На основі вивчення спеціалісти складають індивідуальний план дій, який включає конкретні завдання, очікувані результати і маркери досягнення змін (як позитивних, так і негативних). Головним критерієм ефективності виконання індивідуального плану є відсутність у подальшому рецидиву вияву асоціальної протиправної поведінки дитиною.

Процес ресоціалізації неповнолітніх правопорушників традиційно розглядають з моменту винесення судом вироку та направленням дитини на відбування покарання. Однак існує й інший підхід, у контексті якого ресоціалізація починається з моменту затримання дитини поліцією. Саме з перших хвилин до роботи з дитиною долучаються профільні спеціалісти: психолог, офіцер служби апробації, вихователь та інші, і залежно від потреб «клієнта» визначається система необхідних послуг.

Ключові принципи ресоціалізації дітей, які опинилися у конфлікті (у контакті) із законом:

- якомога ранній початок ресоціалізації неповнолітнього правопорушника;

- супровід дитини відбувається на основі індивідуального плану дій;

- соціальний супровід здійснюється за принципом «Що працює?» (серед інших базових основ для роботи вважаються принципи потреб і ризиків, професіоналізму, відповідальності, інтегративності);

- батьки чи опікуни долучені до написання індивідуального плану дій та підготовки дитини до повернення в суспільство, а також забезпечено супровід неповнолітнього в суспільстві;

- підготовка до самостійного суспільного життя дитини після відбування покарання або звільнення із ЗСР має ґрунтуватися на формуванні соціальних навичок (соціальної компетентності) та професійних умінь і навичок;

- долучення волонтерів впливає на ефективність реінтеграційних процесів повернення дитини в суспільство. Більший вплив на процес реінтеграції у порівнянні з іншими здійснюють релігійні організації та організації, котрі об'єднують колишніх правопорушників;

- усі керівники-професіонали координують власну діяльність відповідно до концепції «поетапного плану дій» на основі зобов'язань щодо виконання основного індивідуального плану;

- розділи (заходи) індивідуального плану дій вважаються відправними точками для спільної роботи;

- до того, коли неповнолітній правопорушник звільняється, ризики оточення мають вивчатися та зменшуватися завдяки інтенсивним діям керівників супроводу (мова йде про криміногенні фактори і фактори небезпеки);

- батьки або опікуни повинні бути основою ресоціалізації і соціального супроводу та виявляти повагу до виховних зрушень неповнолітнього (навіть незначних);

- соціальна мережа формується конкретно під кожного неповнолітнього і має активно залучатися до ресоціалізації на ранніх етапах;

- необхідно використовувати навіть незначну можливість застосування програм примирення (медіації) між правопорушником і потерпілим;
- розробка, специфікація й адаптація програм для злочинців із різним рівнем криміногенної зараженості і неповнолітніх, котрі скоїли сексуальні злочини;
- «супровід» завершується спільним оглядом ситуації всіма учасниками процесу ресоціалізації;
- процес персонального «руху» дитини постійно переглядається, аналізується і коригується залежно від обставин, що склалися. Відповідні зміни вносяться до індивідуального плану дій.

Описані вище принципи були спільно розроблені українськими і нідерландськими експертами у галузі педагогіки, психології, юриспруденції; соціальної роботи та визначені як керівні у реалізації проекту з відпрацювання ефективної моделі ресоціалізації правопорушників, котрі готуються до звільнення з Прилуцької та Кременчуцької спеціальних виховних установ для неповнолітніх. Порівнюючи діяльність спеціальних виховних установ для неповнолітніх Державного департаменту України з питань виконання покарань і закладів соціальної реабілітації МОН України, ми зауважили збіг основних завдань та кінцевої мети педагогічного впливу – виправлення дитини. При цьому виправлення розглядається як процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого (правопорушника) та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки (ст. 6 КВК України).

Вивчення контингенту вихованців указаних закладів дає право стверджувати, що більшість із них мають вади у психофізичному розвитку, виховувалися у маргінальному середовищі і мають сформовані асоціальні моделі поведінки. Крім цього, за результатами проведеного дослідження серед неповнолітніх правопорушників у США було встановлено кореляцію між початком формування, вияву асоціальної поведінки і стратегією корекційного психолого-педагогічного впливу. У разі «раннього» вияву асоціальної поведінки необхідно впливати безпосередньо на особистість дитини (характер, установки, переконання, мотиви та ін.). У випадку «пізнього» початку (коли

асоціальна поведінка виявляється після 14 років) акцент має бути зроблено на оточенні дитини, а тому працювати необхідно менше з дитиною, а більше з дорослими й однолітками, котрі становили мікросоціальне оточення (з виступу Йохана Ван Шайка, ювенального психолога Королівства Нідерланди під час проведення другого професійного тренінгу для працівників системи ювенальної юстиції «Запровадження системи ювенальної юстиції в Україні: модельні суди і педагогічний аспект», 2008 рік, АР Крим).

Таким чином, знання психологічних причин скоєння правопорушення є фундаментом індивідуальної роботи з неповнолітнім правопорушником. Нині практично відсутній єдиний підхід до написання стратегії роботи з дитиною в умовах закладу соціальної реабілітації. У рамках розпочатого експерименту ми пропонуємо розробити форму «Індивідуального плану дій» (ІПД), який буде виконувати двояку функцію: по-перше, цей документ є змінним і постійно переглядається особами, відповідальними за супровід дитини; по-друге, передбачається постановка конкретних завдань щодо кожної дитини зокрема; по-третє, за допомогою ІПД інформація про дитину поширюється між зацікавленими структурами і підрозділами. Фактично ми виходимо на уніфікацію діяльності суб'єктів ювенальної юстиції, яка дозволить відповідним спеціалістам спілкуватися в єдиній інформаційній площині, сприятиме обміну необхідною інформацією про особливості психіки і поведінки дитини, а також про істинні причини скоєння правопорушення.

За такого підходу працівники психологічної служби закладів соціальної реабілітації повинні взяти на себе функції потужного ретранслятора з передачі знань, умінь і навичок, інноваційних підходів у роботі з дітьми з проблемами у поведінці педагогам з метою формування в останніх психологічної компетентності як ключового компоненту професійної компетентності та головної передумови ефективності практичної діяльності. Виховний компонент є невід'ємним супутником навчального процесу, процесу передачі знань під час уроків. Без такого симбіотичного поєднання двох складових педагогічного процесу досягнення кінцевої мети перевиховання – виправлення дитини – вважається недосяжним та ілюзорним.